

3. Часницький М.М. Еврей. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ : Золоті ворота, 2011. 380 с.
4. Назарова В.В. Еврейські погроми в Глухові у 1918–1919 роках. *Сіверянський літопис*. № 1. Чернігів : 2019. С. 178–184.
5. Подробности большевистского погрома в Глухове. *Еврейская Мысль*. № 24. 1918.
6. Чериковер И.Х. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. Мюнхен : 1923. 335 с.
7. Назарова В.В. Мирошниченко А.Н. Фефан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы. *Соборний майдан*. № 4 (64). 2014. С. 4–5.
8. Білокін С.І. Глухівська трагедія. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 2. Київ-Глухів : 2009. С. 159–167.
9. Часницький М.М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. Київ : ФОП Іваненко С.В., 2018. 304 с.

Назарова В.В. Братська могила євреїв, які загинули під час погрому у Глухові 7–8 березня 1918 року.

Донедавна в жодному архівному або нарративному джерелі не було знайдено задокументоване місце розташування братської могили жертв єврейського погрому в Глухові 7–8 березня 1918 року. Натурні роботи на глухівському єврейському кладовищі у 2018 році також не виявили цієї інформації. Восени 2019 року на єврейському кладовищі міста Глухова були проведені додаткові дослідження. Вони полягали в ідентифікації надгробків зі збитими та нечитабельними написами. У даній статті, на основі проведених досліджень, представлено нові відомості щодо місцезнаходження братської могили жертв єврейського погрому 7–8 березня 1918 року. Наведено відновлений текст епітафії і прізвища загиблих, які зазначені на справжньому, історичному надгробку, встановленому на місці братської могили безпосередньо після події, що відбулася. Уточнено, що одночасно з цим братська могила є місцем поховання двох глухівських цадиків: Духовного рабина міста Глухова Ізраєля-Дов-Бера Шумяцького, який загинув під час єврейського погрому 7–8 березня 1918 року, і його батька, рабина Менахем-Нохім-Давида Шумяцького. Ця інформація, отримана в результаті проведених натурних робіт, очищення і розшифровки напису за допомогою фахівців з іврит та рабинської літератури, вводиться до наукового обігу вперше. Крім того, у статті наведено повний список загиблих у погромі 7–8 березня 1918 року (за винятком осіб, які були поховані родичами окремо від більшості загиблих, і чий поховання вдалося знайти та ідентифікувати). З великою часткою вірогідності можна стверджувати, що значна частина людей, внесених до цього списку, була похована у виявленій братській могилі. Даний список наведено у статті з уточнюючою інформацією щодо деяких персон. Братська могила жертв погрому 7–8 березня 1918 року, виявлена на єврейському кладовищі у місті Глухові, має шанс стати об'єктом релігійного туризму. Це поховання може вважатися пам'яткою історії і має бути включене до реєстру нововиявлених пам'яток.

Ключові слова: Глухів, євреї, цвинтар, надгробки, революція, єврейський погром, цадик.

Nazarova V.V. Mass grave of Jews killed during massacre in Glukhiv from 7 to 8 march in the year of 1918

Until recently, no archival or narrative source found references to the exact location of the mass grave of the victims of the Jewish pogrom in Glukhiv on March 7-8, 1918. Full-scale work at the Glukhiv Jewish cemetery in 2018 also did not reveal this information. In the fall of 2019, additional studies were conducted at the Jewish cemetery in the city of Glukhiv. They consisted in identifying gravestones with broken and poorly readable inscriptions. Based on the research, this article provides new information about the whereabouts of the mass grave of the victims of the Jewish pogrom on March 7-8, 1918. The restored text of the epitaph and the names of the victims, indicated on an authentic, historical tombstone, installed on the site of the mass grave immediately after the events are given. It was clarified that at the same time, the mass grave is the resting place of two Glukhiv tsadiks, the Spiritual Plain of the city of Glukhiv, Israel-Dov-Ber Shumyatsky, who died during the Jewish pogrom on March 7-8, 1918, and his father, Rabbi Menachem-Nohim-David Shumyatsky. This information was obtained as a result of field work, cleaning, manifestation and decoding of the inscription with the help of experts in the field of Hebrew and rabbinical literature and is being introduced into the scientific circulation for the first time. In addition, the article provides a complete list of those killed in the pogrom on March 7-8, 1918 (with the exception of people who were buried by relatives separately from the bulk of the victims, and their burial was found and identified). With a high degree of probability it can be argued that a significant part of the people included in this list were buried in the discovered mass grave. In the article, this list is provided with clarifying information for some people. The mass grave of the victims of the pogrom on March 7-8, 1918, discovered in the Jewish cemetery of the city of Glukhiv, has a chance of becoming an object of religious tourism. This burial may well be considered a historical monument and should be

included in the register of newly identified monuments.

Key words: Glukhov, Jews, cemetery, gravestones, revolution, Jewish pogrom/massacre, tsadik.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (dali DAKO), f. 3050, op. 1. spr. 195.
2. Chasnitskiy, M.M. (2009). *Glukhov. Evrei. Pamyat' zhiva...* [Glukhov. Jews. The Memory is Alive]. Kyiv: Atopol. [in Russian].
3. Chasnitskiy, M.M. (2011) *Evrei. Glukhov i Sumshchina. Stranitsy istorii evreev Glukhovshchiny i Sumshchiny [Jews. Glukhov and Sumy Region. From the Jewish History]*. Kyiv: Zoloti vorota. [in Russian].
4. Nazarova, V.V. (2019). *Yevreiski pohromy v Hlukhovi u 1918–1919 rokakh [Jewish pogroms in Hlukhiv in 1918–1919]. Siverianskiy litopys - Siverian chronicle*, 1, pp. 178–184. Chernihiv. [in Ukrainian].
5. (2019). *Podrobnosti bol'shevistskogo pogroma v Glukhove. [Details of the Bolshevik pogrom in Glukhov]. Evreyskaya Mysl' – Jewish thought*, 24. [in Russian].
6. Cherikover, I.Kh. (1923). *Antisemitizm i pogromy na Ukraine 1917–1918 gg. [Anti-Semitism and pogroms in Ukraine 1917–1918]*. Myunkhen: [in Russian].
7. Nazarova, V.V., Miroshnichenko, A.N. (2014). *Feofan Pashkevich v vospominaniyakh docheri Evy [Feofan Pashkevich in the memoirs of the daughter Eva]. Soborniy maidan*, 4(64), pp. 4–5. [in Russian].
8. Bilokin, S.I. (2009). *Hlukhivska trahediia [Hlukhiv tragedy]. Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 2, pp. 159–167. Kyiv-Hlukhiv. [in Ukrainian].
9. Chasnitskiy, M.M. (2018). *Moy tragicheskiy i heroicheskiy narod. Stranitsy istorii evreyskogo naroda [My tragic and heroic people. From the Jewish History]*. Kyiv: FOP Ivanenko S.V. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 24.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 27.1–523.41(477.51–25)(091)«1943/1960»

О.М. Ванжула

**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ
СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР
У РЕАЛІЯХ МІСЬКОГО СОЦІУМУ
(1943–1960 рр.)**

Стаття присвячена маловідомому періоду (1943–1960 рр.) з історії чернігівського Спасо-Преображенського собору, коли пам'ятка перебувала в користуванні православної релігійної громади. Проаналізовано стан соборної громади у післявоєнний час та місце давньоруського храму в забудові історичної частини Чернігова. Залучені архівні джерела надають можливість розкрити питання кількісного, особового складу православної громади та соборної ради. Уперше оприлюднені дані про прибутки та витрати громади на проведення ремонтних робіт, утримання церковного хору кафедрального собору тощо. Розкрито бюрократичний процес вилучення собору з користування православної соборної громади в контексті загальнодержавної антирелігійної кампанії 1958–1960 рр. Окреслено формальні та реальні причини вилучення Спасо-Преображенського собору з користування релігійної громади.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, Чернігів, православна громада, пам'ятка архітектури, антирелігійна кампанія, атеїзм, комуністична ідеологія.

Статус чернігівського Спасо-Преображенського собору (XI ст.) у першій половині ХХ ст. повністю відповідав суттєвим суспільно-політичним трансформаціям,

які відбувалися в країні: до 1919 р. – кафедральний собор Чернігова, перший храм Чернігівської єпархії за історичною за давностію та виключним сакральним значенням; 1919–1926 рр. – діючий храм міста, що належав спочатку тихонівський, пізніше – обновленській громадам [1]; з 1929 р. – музей Чернігівського історико-культурного заповідника; упродовж 1936–1940 рр. – складське приміщення [2; 3]. Післявоєнний час після звільнення Чернігова від нацистів, коли собор перебував у користуванні релігійної православної громади, залишається маловивченим. Різноманітні аспекти релігійного життя країни (1943–1960-х рр.) як загального характеру, так і на регіональному рівні активно вивчалися науковцями, особливо на початку 1990–2000-х рр., після подолання ідеологічної заангажованості у вивченні історії України [4]. Утім ситуація в окремому регіоні навколо конкретної сакральної пам'ятки мала свої особливості.

Мета цієї розвідки полягає в детальному вивченні ситуації навколо чернігівського Спасо-Преображенського собору та соборної громади, розкритті причин та основних етапів вилучення храму з релігійного користування, що надає можливість осягнути роль пам'ятки в міському середовищі зазначеного історичного періоду.

Напередодні Другої світової війни Спасо-Преображенський собор був перетворений на сховище музейних предметів, хоча формально він залишався в складі Чернігівського державного історико-культурного заповідника, підпорядкованого Чернігівському історичному музею [5, арк. 10]. З початком окупації в місті розпочався процес відкриття церков, закритих за часів більшовиків. Усього для богослужінь було відкрито 6 церков. Спасо-Преображенський собор, що мав давню історію та православні святині, був своєрідним сакральним символом для вірян [6]. Відремонтований храм урочисто освятили 22 вересня 1942 р. в день канонізації Св. Феодосія Углицького [7, с. 2]. Проте, сподівання на відродження національних традицій української церкви в межах нацистської Німеччини були безпідставними. Реальні події свідчили, що на зміну радянському диктату прийшов не менш жорстокий фашизм [8, с. 109; с. 115]. Колаборація священників із нацистами відштовхнула від церкви частину місцевого населення, особливо молодь, виховану в дусі атеїзму.

Під час звільнення Чернігова від нацистів постраждала більшість архітектурних пам'яток міста. У публікаціях відомого краєзнавця, досвідченого музейника О.О. Попка на сторінках місцевого часопису «Деснянська права» в переліку архітектурних пам'яток, що зазнали руйнації, зазначався і Спасо-Преображенський собор, пошкоджений фугасною бомбою під час звільнення міста [9, с. 4]. У матеріалах, наданих пропагандистам та агітаторам Чернігівського обкому КП(б)У, наводились більш катастрофічні дані про стан пам'ятки: «Знищено один з небагатьох у світі пам'ятників старовинної російської архітектури – Спаський собор, що був

побудований понад 1000 років тому» [10, с. 409]. Найбільш реалістичними були дані фахівців-архітекторів. На засіданні ученої експертної ради з питань охорони та реставрації пам'яток, яка відбулась в Києві (1944 р.), видатний радянський реставратор Петро Дмитрович Барановський наголошував, що під час обстеження в найменш пошкодженому під час звільнення Чернігова діючому Спаському соборі він побачив дев'ять пічок-врем'янок, фасад пам'ятки було оточено трубами та вкрито кіптявою, а всередині храм нагадував скоріше хату, що опалювалась «по-чорному». Реставратор за посередництва чернігівського архієпископа був змушений звернутися до старости та соборного духовенства щодо ліквідації зазначених недоліків [11, с. 189]. Подібний стан собору можна пояснити об'єктивними економічними труднощами військового часу. Отже, попри зусилля представників громади Спасо-Преображенського собору, його стан був не найкращим. Проте він не мав значних руйнувань в порівнянні з іншими спорудами історичного центру міста, адже Чернігів посідав 4-те місце в колишньому СРСР за рівнем руйнувань та був одним із п'яти міст України, що підлягали першочерговій відбудові. У фотоматеріалах Чернігівського міському партії зі світлинами пошкоджених будівель повоєнного часу розміщено світлину Спасо-Преображенського собору з написом «после реставрационных работ в 1945 году» [12, арк. 27 зв.]. Пам'ятка мала задовільний вигляд, стіни, за виключенням бічних башт, були потиньковані. Ймовірно нагальні ремонтні роботи проводились коштом релігійної соборної громади.

Перший післявоєнний генеральний план розвитку Чернігова погоджували з провідними архітекторами країни з урахуванням виключного історичного значення міста та його архітектурних пам'яток. 22 квітня 1946 р. нарада експертів Комітету у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР у складі членів Ученої ради Головного управління охорони пам'яток: професора Д.П. Сухова, академіка архітектури А.В. Щусева, академіка архітектури І.В. Рильського, реставратора П.Д. Барановського, архітектора І.В. Миковецького та ін. у присутності голови Чернігівської міськради Г.М. Куликова та автора проекту планування Чернігова Н.Ф. Панчук розглянули схему генерального плану м. Чернігова (від 22 лютого 1946 р.) [13, арк. 62]. У плані територія історичного центру міста IX–XVIII ст. (колишньої чернігівської фортеці) отримала назву Чернігівського Кремля. Для подальшої розробки детального планування міста члени комісії наполягали на врахуванні схеми, спроектованої архітектором-реставратором П.Д. Барановським. З огляду на виключне історико-культурне значення Чернігова, проект забудови та озеленення історичної частини міста коригували відповідно до масштабів архітектурних пам'яток задля найкращого подання панорами колишньої фортеці. Концептуальні розходження між фахівцями-реставраторами та міськими архітекторами виникли

з приводу ролі та цільового призначення історичного центру Чернігова: як парку культури та відпочинку городян або заповідника Чернігівського Кремля. Однак, перемогла перша пропозиція. Архітектурними домінантами історичного центру були визначені Спасо-Преображенський, Борисоглібський собори та соборна дзвіниця (сучасна будівля Колегіуму). Для відповідного облаштування парку культури та відпочинку городян передбачалось розширення зони зелених насаджень, оформлення кромки фортечного валу декоративними елементами (вазонами, керамічною огорожею), розміщення скульптур в дусі соцреалізму, будівництво літнього кінотеатру, естради, майданчика атракціонів. Навколо будівлі спортивного залу колишньої чоловічої гімназії планували побудувати тенісні корти, майданчики для баскетболу та волейболу [13, арк. 62–64]. Певний ідеологічний дисонанс вносила наявність діючого собору в зоні відпочинку городян, який залишався в користуванні православної громади.

У цілому відносини між церквою та державою в післявоєнний період можна умовно поділити на три періоди: 1945–1953 рр. – період налагодження відносин між релігійними громадами та владою; 1954–1957 рр. – період лібералізації відносин; 1958–1964 рр. – черговий наступ на релігію та на церкву [14, с. 93]. Отже, в 1944 р. на тлі лояльного відношення до церкви, виконавчий комітет релігійної громади при Спасо-Преображенському соборі звернувся до влади із заявою про передачу в безкоштовне користування молитовної будівлі, соборної «сторожки» та культового майна. Клопотання було задоволено 3 жовтня 1944 р. Громада отримала реєстрацію від уповноваженого Ради у справах православної церкви при виконкомі Чернігівської обласної ради за № 67 [15, арк. 209]. Була обрана соборна рада громади у складі: Д.С. Семененко, Л.В. Лотоцької, О.І. Левицької, Л.П. Кокотюхи, В.О. Якимовича, Г.У. Козлова [15, арк. 209].

Реєстраційні анкети представників соборного духовенства надають можливість виявити його кількісний склад. У штаті відповідно до реєстраційних документів 1944–1945 рр. служили священники: Олександр Іларіонович Красковський (настоятель), Іван Іванович Бичек, Йосип Єлизарович Чкан, Павло Іванович Циркунов; протодіакони: Ф.К. Корсаков, Г.Г. Савченко; діакони: В.Г. Бранцевич та П.С. Плехань [15, арк. 217 зв.]. У 1947 р. Й.Є. Чкан вибув зі штатів, а кількість священників зменшилась до трьох осіб та залишалась такою понад 10 років. При соборі була зареєстрована соборна двадцятка, яка складалась здебільшого з людей, середній вік яких був 60 років [15, арк. 217]. Представники духовенства знаходились під сталим наглядом місцевого уповноваженого Ради у справах Російської Православної Церкви Ф. Репи та працівників КДБ. У своїх доповідних записках уповноважений в справах церкви повідомляв про загальне падіння освітнього, морального та культурного рівня духовенства в Чернігівській

області. Однак були виключення із правил, зокрема, серед представників міського чернігівського духовенства він особливо виділяв секретаря єпархіального управління, настоятеля кафедрального Спасо-Преображенського собору священника Олександра Іларіоновича Красковського, 1891 р. народження (65 років): «...всесторонне развит, хорошо разбирается в вопросах текущей и международной политики. Имеет солидный, внушительный вид. Пользуется авторитетом у верующих» [16, арк. 32]. Олександр Красковський, засуджений радянською владою на 5 років за 33 статтю кримінального кодексу, мав семінарську освіту, був нагороджений митрою [16, арк. 32]. Священник Павло Циркунов, 1899 р. народження, закінчив пастирські курси; священник Іван Бичек, 1904 р. народження, мав 7-річну шкільну освіту.

Уповноважений Ф. Репа рекомендував для огляду представниками іноземних церковних делегацій в Чернігові три діючі церкви – Спасо-Преображенський собор, де знаходились мощі Св. Феодосія Углицького, Воскресенську церкву та Троїцький собор. «Все перечисленные объекты отремонтированы, имеют прекрасный вид как снаружи, так и внутри» [17, арк. 32]. О. Красковського, зважаючи на його високий освітньо-культурний рівень, залучали для супроводження іноземних делегацій. У доповідній записці на початку 1955 р. Ф. Репа констатував, що єпархіальне керівництво та духовенство області значно активізувало свою діяльність з облаштування церковних приміщень у належному стані. «Если раньше ремонту церковных зданий не уделялось или, мало уделялось внимания, то в данное время на ремонт церковных зданий ежегодно расходуются большие суммы денег, в основном все церковные здания области за малым исключением отремонтированы и имеют прекрасный как внешний так и внутренний вид» [17, арк. 30]. Спостерігалась стала тенденція щодо збільшення прибутковості Спасо-Преображенського собору, яка в 1952 р. дорівнювала 228863 руб., а в 1956 р. – 296786 руб. [16, арк. 188]. Проте витрати на утримання за ці роки навіть перевищували прибутки і становили в 1952 р. – 230230 руб., 1956 р. – 324247 руб. Майже кожного року в середньому по 20000 руб. виділяли для проведення поточних ремонтних робіт в соборі [16, арк. 188]. Значно зросли витрати громади на утримання церковного хору: з 2500 руб. (1952 р.) до 6000 руб. на місяць. (1956 р.). Про значні матеріальні можливості патріархії свідчили витрати на ремонти храмів. Зокрема на ремонт Спасо-Преображенського собору в 1949 р. було виділено 220000 руб. [16, арк. 18]. Патріархія обіцяла надати 200000 руб. для облаштування парового опалення у храмі [16, арк. 18]. Джерелом церковних прибутків уповноважений Ф. Репа вважав значні пожертви вірян, адже «пережитки капитализма, еще очень живут» [16, арк. 212].

Відтак, певна лібералізація релігійного життя в СРСР у повоєнний період (1953–1958 р.) у контексті процесу

«десталінізації» та демократизації дещо зменшила тиск на церкву. Проте цей період тривав недовго, адже новопризначене вище політичне керівництво СРСР продовжувало політику державного атеїзму. Достатньо переглянути рішення XXIII, XXVI з'їздів КПРС, численні постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ про посилення атеїстичного виховання населення, щоб переконатися, що тоталітарна держава не бажала йти на щонайменші компроміси у стосунках із церквою. Зі зміною найвищого керівництва в країні значно посилилась атеїстична пропаганда. Постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» від 4 жовтня 1958 р. поклала край «ліберальному» ставленню влади до церкви й релігії [18, с. 167]. Постанова РМ СРСР «Про свічковий податок» від 16 жовтня 1958 р. завдала серйозного удару по одному з основних церковних прибутків – виробництву та продажу свічок. Було помітно підвищено податок на їхнє виробництво. Розміри податків із духовенства переглядалися в бік збільшення: 1959 р. – удвічі, 1960 – утричі, 1961 – у чотири рази [18, с. 169]. Ослаблення матеріальної бази релігійних організацій повинно було їх знищити. У жовтні 1962 р. духовенство перевели на тверді оклади, було запроваджено квитанційні книги, які враховували обрядовість [18, с. 169]. Відтак упродовж 1958–1962 рр. відбулося згорання процесів «відлиги» та розпочалася масштабна антирелігійна кампанія, що супроводжувалась зняттям із реєстрації громад, ліквідацією монастирів, податковим тиском, відвертим адмініструванням тощо. Масштабний антирелігійний наступ призвів до закриття діючих православних монастирів та церков, відкритих за часів нацистської окупації.

На тлі загальносоюзної антирелігійної кампанії наприкінці 1950-х рр. вирішувалась доля старовинного кафедрального Спасо-Преображенського собору в Чернігові. Курс партії щодо релігії був активно підтриманий на місцях. Владі потрібно було переконливо обґрунтувати необхідність вилучення конкретного собору із використання соборної громади. Не залишились осторонь цих процесів місцеві музейники. Заступник директора Чернігівського історичного музею, відомий краєзнавець та музейник Михайло Терентійович Яцура в серпні 1959 р. надав органам місцевої влади стислу історичну довідку про пам'ятку [15 арк. 233]. Згодом питання про необхідність закриття собору для богослужінь порушили на засіданні Чернігівського міськвиконкому 14 жовтня 1959 р. У рішенні міськвиконкому «Про закриття Спасо-Преображенського собору» № 1419 зазначалось що, храм як пам'ятка давньоруського зодчества в 1929 р. був включений до складу Чернігівського державного заповідника, який перебував у підпорядкуванні історичного музею [15, арк. 226]. Собор був відкритим для широкого кола екскурсантів, проте за часів нацистської окупації його передали в користування право-

славної громади. Жодного офіційного рішення радянських органів про передавання собору громаді не було. «Кроме того Спасо-Преображенский собор находится в центре парка культуры и отдыха, где проводят трудящиеся досуг, рядом расположены: средняя школа № 2, зоотехникум, а также филиал областной библиотеки, спортивный городок, детский парк, что является явным несовместимой» [15, арк. 226]. Чернігівський міськвиконком 30 жовтня 1959 р. вийшов із клопотанням до Чернігівського облвиконкому про порушення питання на рівні Ради Міністрів УРСР про вилучення собору із користування громади та повернення його в підпорядкування Чернігівського історичного музею [15, арк. 226].

Тодішній директор Чернігівського історичного музею, кандидат історичних наук Андрій Іванович Левенко, зі свого боку, підтримав ініціативу влади та звернувся 23 березня 1960 р. до уповноваженого Ради у справах православної церкви при РМ СРСР по УРСР Г. Пинчука з листом-клопотанням про передавання Спасо-Преображенського собору в наукових цілях у відання музею. В історичній довідці А. Левенко акцентував на тому, що це найдавніша монументальна пам'ятка XI ст., яка збереглась в Радянському Союзі, усипальня видатних політичних діячів доби Київської Русі (князів Мстислава Володимировича, Святослава Ярославича та ін.). «Проте, будучи найвидатнішим пам'ятником Спаський собор в Чернігові залишається не дослідженим, що вносить велику шкоду історичній науці» [15, арк. 222]. Богослужіння не давали можливість проводити дослідження. Відтак А.І. Левенко наголошував: «Дальше відкладання справи вивчення Спаського собору в Чернігові буде нічим не виправданим ігноруванням інтересів історичної науки і завдасть їй ще більшої шкоди. В інтересах розвитку науки невідкладно необхідно тепер же розпочати й впродовж кількох років провести всебічні, детальні й глибокі наукові дослідження Спаського собору в кількох наступних напрямках:

1. З метою відшукування поховань героїв «Слова о полку Ігоревім» Ігоря Святославича і Всеволода Святославича та інших відомих державних діячів Древньої Русі Чернігівський історичний музей має провести в приміщенні саме Спаського собору детальні археологічні розкопки, для чого потрібно зняти в соборі підлогу й винести з приміщення все обладнання. Наукові археологічні розкопки в соборі будуть продовжуватись щонайменше три роки.

2. З метою відшукування стародавніх фресок, наукового дослідження архітектурно-будівельної техніки, внутрішнього декоративного оздоблення і т. п. в приміщенні собору конче потрібно зняти всю нову штукатурку й провести детальне наукове дослідження всіх внутрішніх стін собору, для чого тут потрібно буде побудувати дуже складні риштування, що також вимагає повного звільнення приміщення собору і на тривалий час.

Отже, в інтересах історичної науки з метою прове-

дення науково-дослідних робіт необхідно припинити в Спаському соборі богослужіння на 3 роки, щоб дати можливість глибоко дослідити, вивчити цей унікальний історичний пам'ятник і тим самим внести значний внесок у справу розвитку історичної науки. Церковну службу можна без усякої шкоди перенести на кілька років зі Спаського собору до собору ж Троїцького, приміщення якого за технікою побудови, за розміром своєї площі, нарешті за санітарно-гігієнічними умовами, важливими для здоров'я віруючих, що відвідують тривалі богослужіння, набагато краще від приміщення Спаського собору. Тому в інтересах науки Чернігівський історичний музей просить передати йому в тимчасове розпорядження, терміном на 3 роки приміщення Чернігівського Спаського собору для проведення в ньому науково-дослідних робіт» [15, арк. 223].

Пропозиції музею підтримали на рівні відповідних обласних управлінь та Чернігівського облвиконкому. У доповідній записці начальника Чернігівського облвідділу у справах будівництва та архітектури О. Гребницького до Уповноваженого у справах православної церкви при РМ СРСР по УРСР Г. Пинчука від 31 березня 1960 р. зазначалось, що чернігівський Спасо-Преображенський собор є однією з найдавніших, унікальних пам'яток доби Київської Русі. Дописувач навів стислі дані про історію та художні особливості пам'ятки, наголошуючи, що храм залишається недостатньо вивченим та дослідженим [15, арк. 128]. Подібну роботу з дослідження міг би взяти на себе Чернігівський державний історичний музей за участю Науково-дослідного інституту Академії будівництва та архітектури та проектного відділу Республіканських науково-дослідних майстерень, але «для цього необхідно на час обслідування (2–3 роки) звільнити собор від сторонніх осіб» [15, арк. 219]. Під «сторонніми особами» мали на увазі соборну православну громаду, яка під час нацистської окупації «захопила будівлю собору та проводила тут богослужіння» [15, арк. 219]. «В зв'язку з проведенням в соборі церковних служб, здійснювати роботи по розкопкам, розчисткам фресок, і глибокого вивчення неможливо» [15, арк. 219]. Отже, О. Гребницький уніс пропозицію вилучити собор із користування релігійної громади та передати її до відання історичного музею [15, арк. 220].

28 грудня 1960 р. в Москві на засіданні Ради у справах Руської Православної Церкви при РМ СРСР було підтримано рішення Чернігівського облвиконкому про вилучення будівлі Спасо-Преображенського собору з користування релігійної громади та передавання його в підпорядкування Чернігівського історичного музею. Уповноваженого Ради у справах релігії Ф. Репу зобов'язали зняти громаду з реєстрації [15, арк. 234]. Всебічні дослідження та наукова реставрація пам'ятки були реалізовані лише після створення Чернігівського філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (1967 р.), до складу якого увійшов давньоруський храм. Архітектур-

но-археологічні дослідження під керівництвом М.В. Холостенка відбулись в 1968–1969 рр.

Отже, формально головним аргументом на користь вилучення Спасо-Преображенського собору з користування соборної громади була необхідність проведення всебічних наукових досліджень унікальної пам'ятки архітектури XI ст. Фактично ж першопричиною всіх зазначених подій був процес згортання процесу «десталінізації» та утвердження в країні політичного та ідеологічного волюнтаризму, що призвело до ліквідації релігійних осередків в масштабах усєї країни. У тоталітарній державі, де проголосили курс на побудову комунізму, релігії як суспільній ідеології та церкві як суспільній інституції не було місця, адже комуністична світоглядна система мала в країні монопольне становище. Таким чином, завершився бюрократичний процес вилучення Спасо-Преображенського собору з користування релігійної громади на тлі загальнодержавної атеїстичної кампанії 1958–1964 рр., яка в повній мірі відповідала ідеології тоталітарної держави, коли повістю ігнорувались інтереси та релігійні переконання громадян, коли було знищено чимало сакральних пам'яток, які були зняті з державної охорони як пам'ятки культури. Спасо-Преображенському собору «пощастило» більше, адже позитивним моментом зазначеної кампанії стало передавання храму до складу Чернігівського філіалу заповідника (1967 р.), коли нарешті розпочалось фахове дослідження та наукова реставрація унікальної пам'ятки давньоруської доби.

ДЖЕРЕЛА

1. Ванжула О.М. Доля чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 94–107.
2. Ванжула О.М. Створення Чернігівського державного заповідника у 1929 р. *Могилянські читання 2017 року: Збереження й дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії*. зб. наук. пр. [Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник] / ред. кол.: Л.П. Михайлина (голова) та ін. Київ, 2018. С. 31–35.
3. Ванжула О.М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у 1920-х на початку 1930-х рр. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Глухів – Київ, 2018. С. 324–329.
4. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод в Україні в другій половині 1950-х-1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.; Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.; Бондарчук П.М. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості і тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 138–152.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р 3004, оп. 1, стр. 14, 24 арк.
6. Воззвание реставрационной комиссии при Черниговском епархиальном управлении по восстановлению Спасо-Преображенского собора. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1715, ДФ-1049, Чернігів, 1942. 2 арк.
7. Прокопик І. Освячення собору. *Українське Полісся*. 1942. 27 вер. № 108. 2 с.
8. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський режим і православні конфесії в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 107–119.
9. Попко О.О. Реставрація архітектурних пам'яток Чернігова. *Деснянська правда*. 1944. 17 груд. № 138. С. 4.
10. Реабілітовані історією у 27 томах. Чернігівська область. / упор.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Кн. 3. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 600 с.
11. Петр Барановский: Труды, воспоминания современников

/ упорядн.: Ю.А. Бичков. Москва, 1996. 280 с.

12. ДАЧО, ф. Р 1376, оп. 8, спр. 3.
13. Технический проект комплексного благоустройства и озеленения территории архитектурно-исторического заповедника древнего Кремля XI–XIII вв. в Чернигове. Пояснительная записка. Национальный архитектурно-исторический заповедник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-456/15. ДФ-107. Чернігів, 1971. Т. 1. Кн. 1. 74 арк.
14. Марченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х-на початку 60-х рр. XX ст. *Релігія та Соціум*. 2010. № 1(3). С. 89–93.
15. ДАЧО, ф. Р 5166, оп. 1, спр. 33, 235 арк.
16. ДАЧО, ф. П. 470, оп. 9, спр. 733, 245 арк.
17. ДАЧО, ф. П 470, оп. 9, спр. 413, 248 арк.
18. П.М. Бондарчук, В.М. Даниленко Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Серія: Історичні науки. 2013. Вип. 3(34). С. 158–171.

Vanzhula O.M. The Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv in the realities of urban society (1943–1960)

The article is devoted to insufficient explored period (1943–1960) in the history of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv. The status of the Cathedral in the first half of the 20th century was changing according to the global socio-political transformations: the functional Cathedral in Chernihiv during 1919–1926; since 1929 – the Museum of Chernihiv State Reserve; during 1936–1940 – warehouse. From the beginning of the Nazi occupation in Chernihiv (1941) the churches and monasteries, that were closed by bolshevists, were opened. The Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour which was the sacred place of Ukraine had a special value among the other 6 churches that were open in the city. After liberation of Chernihiv (1943) the Cathedral was in the enjoyment of Orthodox community. During a short-term period of «de-Stalinization» the regime behaved liberally toward the church. In 1949 the Cathedral was repaired at the cost of eparchy. The staff of the Cathedral consisted of 3 or 4 priests, 2 diakons and 2 protodeacons. The change of party management of the country marked the next stage of atheistic campaign against the Church which was resulted in new period of widespread closing of the monasteries and churches. The location of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in the center of municipal park of culture and rest didn't fit in the ideological stereotypes of Soviet society. On the back of the All-Soviet Union atheistic campaign (1958–1964) municipal and regional government bodies came forward with initiative on closing of the Cathedral. Formally the ostensible purpose of the withdrawal of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv from the use of Orthodox community was the necessity of comprehensive scientific research of the unique Old Rus monument. The practical reason of closing the Cathedral was the strengthening of political and ideological voluntarism in the country that resulted in liquidation of religious organizations. In the totalitarian state, where the policy towards building communism was declared, there was no place for religion as public ideology.

Key words: the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv, Chernihiv, church community, architectural monument, anti-religious company, atheism, communist ideology.

REFERENCES

1. Vanzhula, O. M. (2017). Dolia chernihivskoho Spaso-Preobrazhenskoho soboru za chasyv mizhkonfesiinoho protystoiannia u 20-kh rr. XX st. [The fate of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv in times of interconfessional confrontation during the 1920's.]. *Siverianskyi litopys – Siverianskyi Chronicle*, 4, pp. 94–107. [in Ukrainian].
2. Vanzhula, O. M. (2018). Stvorennia Chernihivskoho derzhavnogo zapovidnyka u 1929 r. [The creation of Chernihiv State Reserve in 1929.]. *Mohylianski chytannia. 2017 roku – Mohyla Readings. 2017's*, pp. 31–35. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Vanzhula, O. M. (2018). Chernihivskiy Spaso-Preobrazhenskiy sobor u 1920-kh na pochatku 1930-kh rr. [The Chernihiv's Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour during the 20th-30's. of the XX century.]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverland in the history of Ukraine*. pp. 324–329. Hlukhiv – Kyiv, 2018. [in Ukrainian].
4. Bazhan, O. H., Danyliuk, Yu. Z. (2000). *Vyprobuvannia viroiu. Borotba za realizatsiiu prav i svobod v Ukraini v druhii polovyni 1950-kh-1980-kh rr. [Test of faith. Fight for realization of rights and freedoms in Ukraine in the second half of 1950th – 1980-s'.].* Kyiv. [in Ukrainian].
- Voinalovych, V. A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo relihiinykh instytutiv v Ukraini 1940-1960-kh rokiv: politolohichnyi diskurs. [Party-state politics in relation to religious institutes in Ukraine of 1940th-1960-s': political science discourse].* Kyiv. [in Ukrainian];
- Bondarchuk, P.M. (2007). *Relihiina povedinka pravoslavnykh viruiuchykh v Ukraini: osoblyvosti i tendentsii zmin (sередyna 1940-*

th – seredyna 1980-s). [A religious behaviour of Orthodox believers in Ukraine: features and tendencies of changes (a middle of 1940 th is a middle 1980 th).] *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, pp. 138–152. [in Ukrainian].

5. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DАChO), f. R 3004, op. 1, spr. 14.
6. Vozzvanie restavracionnoj komissii pri Chernigovskom eparhial'nom upravlenii po vostanovleniyu Spaso-Preobrazhenskogo sobora (1942). [Appeal of restoration commission at the Chernihiv eparchy management on renewal of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv]. *Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnyi»*. Inv. № KN-1715. DF-1049. [in Russian].
7. Prokopyk, I. (1942). *Osviachennia soboru. [The sanctifying of the cathedral].* *Ukrainske Polissia – Ukrainian Polissia*, 108, p. 2. [in Ukrainian].
8. Hordiienko, V. V. (1998). *Nimetsko-fashystyskyi rezhyim i pravoslavni konfesii v Ukraini. [The Nazi regime and Orthodox confessions in Ukraine].* *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, pp. 107–119. [in Ukrainian].
9. Popko, O.O. (1944). *Restavratsiia arkhitekturnykh pamiatnykh Chernihova [Restoration of architectural monuments in Chernihiv].* *Desnianska pravda – Desnyanska true*, 138, p. 4. [in Ukrainian].
10. Kovalenko, O.B., Podkur, R.Yu., Lysenko, O. V. (Comps.). (2011). *Reabilitovani istorieiu u 27 tomakh. Chernihivska oblast [Rehabilitated by history in 27 volumes. Chernihiv region.].* Chernihiv: Desna Polihraf. [in Ukrainian].
11. Bychkov, Yu. A. (Comp.). (1996). *Petr Baranovskiy: Trudy, vospominaniia sovremennikov. [Petr Baranovskiy: writings, memoirs of contemporaries].* Moscow. [in Russian].
12. DАChO, f. R 1376, op. 8, spr. 3.
13. Tekhnicheskii proyekt kompleksnogo blagoustroystva i ozeleneniya territorii arkhitekturno-istorcheskogo zapovednika drevnego Kremlya XI–XIII vv. v Chernigove. *Poyasnitel'naya zapiska. [Technical project on the complex improvement and greening the territory of architectural and historical reserve on the territory of ancient Kremlin of the 11th -13th century in Chernihiv. Explanatory note].* *Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnyi»*. Inv. № KN-456/15, DF-107, vol. 1. [in Russian].1
14. Marchenko, H. (2010). *Polityka derzhavy shchodo relihii ta viruiuchykh u druhii polovyni 40-kh-na pochatku 60-kh rr. XX st. [The policy of the state towards religion and believers in the second half of 40's-early 60's of the XXth century].* *Relihiia ta Sotsium – Religion and Socium*, 1(3). pp. 89–93. [in Ukrainian].
15. DАChO, f. R 5166, op. 1, spr. 33.
16. DАChO, f. R 470, op. 9, spr. 733.
17. DАChO, F. R 470, op. 9, spr. 413.
18. Bondarchuk, P. M., Danylenko, V. M. (2013). *Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v URSR (sередyna 1950-kh – persha polovyna 1960-kh rokiv). [Features of religious situation in Ukrainian Soviet Socialist Republic (in the middle of 1950's and the first half of 1960's)].* *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlyns'koho. Seria: Istorychni nauky. [Scientific Bulletin of Mykolayiv National University named after V. O. Sukhomlinsky. Series: Historical sciences], issue 3(34), pp. 158–171. [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 25.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

